

Валентина Р. Милекић Ковачић¹
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за србистику

ЛИТЕРАРНА ПЕРЦЕПЦИЈА СВОГ И ДРУГОГ У КЊИЖЕВНОУМЈЕТНИЧКОМ ДЈЕЛУ ПЕТРА КОЧИЋА

Апстракт: Битне карактеристике Кочићеве поетике проистичу из специфичности менталитета који писац приказује и начина на који га приказује, што се првенствено огледа у сложеној литерарној перцепцији свог и Другог. Слика Другог у Кочићевом књижевном опусу представља један литерарни реалитет који као такав није довољно истражен нити освијетљен, а кроз који се могу сагледати различити поетички аспекти његовог дјела. Стога ће промишљање Другог у теоријско-методолошком оквиру који ће се кретати између имагологије и истраживања менталитета чинити основу овог истраживања. Имаголошке перспективе отварају могућност нове методолошке актуелизације и ревалоризације Кочићевог дјела.

Кључне ријечи: Петар Кочић, аутоимаж, хетероимаж, менталитет, имагологија, истраживање менталитета.

1. Након више од једног вијека након његовог настанка Кочићево литерарно дјело и даље плијени својом актуелношћу и свјежином, па самим тим представља и изазов за различита савремена књижевнотеоријска промишљања. Ово истраживање мотивисано је жељом и потребом да се, у свјетлу данас врло популарних и актуелних књижевних приступа, понуде нешто другачије интерпретативне стратегије за читање и тумачење Кочића. У наредним редовима бавићемо се поетичким аспектима менталитета и етнопсихолошких одлика Кочићевих јунака. У свом инвентивном раду о колективном памћењу код Ко-

чића Саша Шмуља напомиње да је његово дјело значајно 'и за синхронију и за дијахронију проучавања националног менталитета, колективне свијести и памћења' (2007:р.104). Менталитет² као 'свест неког колектива' која се 'огледа у припадницима овог колектива, у начину мишљења, понашања, изражавања и испољавања осећања' (Konstantinović, 2006:р.13), у Кочићевом књижевном дјелу снажно еманира из ауто и хетероимажа, тј. представа о свом и Другом. Јован Цвијић је у Кочићу препознао неког ко је кадар да 'ухвати све особине народне душе, дубоко до корена' (2002:р.241). Он је, несумњиво, стваралац који својим раскошним талентом уочава, биљежи и наглашено естетски изражава релевантне одлике националног менталитета и, још конкретније, особености крајишког човјека са Змијања, што се можда и најснажније огледа у сложеној литерарној перцепцији свог и Другог. Сматрамо да је ово од изузетне важности јер многе битне карактеристике Кочићеве поетике, какве су специфични хумор, који се креће у широкој палети од подругљивог шеретлука, преко иронијске комике, до оштрог сарказма, потом критичка сатира, те лудистички концепт 'игре и надигре'³ проистичу управо из специфичности менталитета који писац приказује и начина на који га приказује, као и критичке перцепције свог и Другог.

У контексту Пажоове тезе да свака слика о себи и другом произлази из 'свијести...о неком Ја у односу на Другог, о неком Овдје у односу на Другдје' и представља 'књижевни или некњижевни израз значењског раскорака између двије врсте културне стварности којом појединац или група који су је обликовали (или који је дијеле или промичу) откривају и тумаче културни и идеолошки простор у којем су смјештени' (Dukić i dr. 2009:р.127), Други се у овом раду неће перципирати искључиво као припадник друге нације, него онај који је туђ моме Ја према неким другим менталитетским својствима. Самим тим, истраживање слике Другог у Кочићевом књижевном дјелу кретаће се између имагологије и истраживања менталитета⁴. На трагу поменуте имаголошке интерпретативне стратегије Пажоа⁵ пратићемо како су ауто и хетероимажи формиран, како су постали дио колективне свијести и менталитета змијањског колективитета и, као такви, литераризовани у Кочићевом књижевном дјелу.

² У *Психолошом рјечнику* Драгана Крстића менталитет се дефинише као систем 'веровања, хтења, осећања, мишљења' који представља 'духовно устројство' бића појединца или народа (1987:р.322). На сличан начин Ле Гоф истиче да је менталитет 'колективна обојеност психичког живота, особеног начина мишљења и осјећања једног народа, изјесне групе људи' (2002:р.16).

³ Видјети (Tutnjević, 2017).

⁴ Као методолошко упориште за овакав херменеутички оквир послужиле су студије и радови нашег компаратисте Зорана Константиновића (Konstantinović, 1986, 2004, 2006 и 2006 б).

⁵ Види (Pageaux, 1989).

2. Доживљај Другог код Кочићевих ликова је разнолик. Он се креће у распону од сусрета са странцем и његовог доживљаја у менталитету човјека са Змијања, до перцепције неких других варијетета унутар истог менталитета. О првом типу односа већ је доста писано, па ћемо овдје размотрити неке од ситуација када се другојачење (алтерирање) у Кочићевој слици свијета дешава и остварује међу припадницима истог језичког и етнокултурног ареала. Судар и сусрет са новим окупатором продубио је неке већ започете, али и узроковао нове процесе алтерирања унутар крајишког дијалекта српског националног идентитета. Ова раслојавања некада јединственог колективитета у свијести Кочићевих ликова дио су свеопште националне дегенерације, започете ко-совским страдањем, а која своју крајњу мјеру достиже у *пошљедњим временима* аустријске окупације.

Кочић проблематизује и литераризује три доминантна модела другојачења унутар приказиваног змијањског колективитета. Први подразумијева интензивирање антагонизма на релацији градско-сеоско⁶. Други модел донекле се преплиће и преклапа са првим, а односи се на продубљивање класних подјела, првенствено у граду. Трећи се тиче другојачења унутар сеоског ареала, на тај начин што се неки од сељака, постајући чиновници и поданици аустријских власти (кнез, пољар, шумар итд.), туђе од властитог народа. ('Зар не чујете кнеза? Говори све'дно ко да није из нашег села' (Коџић, 2002:р.132)). Други у Кочићевом дјелу, дакле, није само завојевач, непријатељ, странац, него и онај који припада властитом народу, али се својим хабитатом, статусом и положајем одвојио од обичних људи – тежака: 'И поп, и пратар, и оца и газда, и бег и ага, и субаша, све се то аџамијски испрсило у овој земљи, па дебља и тови се, пливајући у устријској прави и слободи.' (р.164) У аспектима литераризације менталитета, нарочито када су у питању овакви *сусрети* алтеритета у оквирима једног истог националног ареала, имаготипични у својој основи, Кочић гради

⁶ У саборском говору на тему аграрне политике босанске владе Кочић објашњава историјске околности које су у Босни створиле тако изразит јаз између варошког и сеоског становништва. Овакви коментари су драгоцјени уколико се боље жели разумјети ова имаголошка перспектива која произилази из судара и сусрета на релацији своје (сеоско) и туђе (варошко). Кочић каже да је прије окупације варошко становништво имало *доминантан положај*, с обзиром на то да се углавном састојало од *повлашћеног муслиманског елемента*: 'То се је становништво бранило од пореског терета, бацајући све порезе и намете на бесправно сеоско становништво, које је у већини својој било немуслиманско, дакле, православно и католичко' (р.76). Дакле поред социјалних, разлози за другојачење овог staleжа у турско вријеме били су и конфесионалне природе. Нова управа је, по Кочићевим ријечима, задржала стари порески систем, додавши им и нове намете, којима је додатно оптеретила сељаке, па је варошко становништво и даље остало у далеко повољнијем положају. Међутим, сама структура варошког елемента у новој држави значајно је измијењена.

специфичну врсту критике, па и аутокритике, утемељену на перцепцији свог и Другог. Овдје ћемо анализирати прва два наведена модела алтерирања, док ће трећи бити предметом посебног рада.

Кочић приказује змијањски менталитет у турбулентном историјском периоду, у којем након вишевијековне 'агарјанске силе и зулума' (р.195) заступа 'дебели, црни мрак и мртва, ледена слобода' (р.195) нове аустријске управе. Турску *суданију*, у којој је ипак било веће *праве*, замијенио је 'суви зулум који ће грисати срце и душу, а сисати крв и потајно ломити измождене кости' (р.195). У својој трагичној немоћи Кочићеви ликови се осјећају као 'незаробљени робови' (р.99) које стежу 'невидљиви окови' (р.99). Имагинирање себе и Другог приказано је у тренутку драматичних преображаја и преиспитивања у којима је важан аспект уосјећавање и памћење националне прошлости, која је у изразитом контрасту са садашњим.

То старинско вријеме нашим slabим и ојађеним душама мирише ко уве-ли босиљак и свето миро. Нами на вом грешном свијету ништа не остаје до превјечна жалост и туговање за минулим временом... Мени увијек срце задркће и мисли ми некуд далеко, далеко одлете, кад се шјетим шта сам некад био а што сам данас дочекао (р.203), шта смо ми све некад имали, а до шта смо дошли:имали смо своје царство, своје цареve и јунаке, - своју снагу и господство, па данас ништа! (р.99)

Шмуља истиче да се важан спецификум српског и уже змијањског колективитета, који је Кочић литераризовао, заснива на 'снажном идентитету и осјећању припадности'. (2007:р.107) Овај аутор тачно запажа да су представе Кочићевих ликова о сопственом колективу амбивалентне, на тај начин што коегзистирају 'идеалне представе о себи и свом', које функционишу као 'архетипови косовског предања' и паралелно са њима 'свијест о заједници у процесу своје етнопсихолошке дегенерације' (р.107) након Косова.

У контексту такве покосовске етногенезе, требало би тумачити и појаву неких изразито негативних карактеристика у менталитету српског национа, међу којима је и склоност ка конвертитству. Код Кочића је колаборантска и конвертитска свијест у хетероимажима крајишких сељака приписивана претежно припадницима градског менталитетског модела, а отпорашка селу. Патријархални менталитет сељака почива, прије свега, на високоетичким начелима светосавског православља, али и разним фолклорним и претхришћанским схватањима живота очуваним кроз предање. Неки од најуспјелијих Кочићевих ликова (Реља Кнежевић, Давид Штрбац, Вук, Мијо – Слатка Душа, па и Симеун) су, сваки на свој начин, чувари *свете Ђабе*, односно чувари идентитета,

памтитељи који својим животима и дјеловањем живо дозивају косовску завјетну мисао⁷. Кроз обликовање ових ликова Кочић нарочито истиче њихову самосвојност, слободарски дух, спремност на жртву, досљедност и честитост, на које су обавезивали опредјељење Лазарево и жртве јуначких предака. За Кочића и његове ликове слобода представља најузвишенији етички и естетички принцип. (Реља Кнежевић, потомак легендарног од Змијања Рајка, персонификација достојанствености, поноса и моралне чврстине, не пристаје да буде сеоски кнез или 'сједи у каквом царском меџлису', као поданик окупаторске власти (р.150)). С друге стране, осјећај угрожености, заробљености и туге за изгубљеним условљен је трагичном историјском судбином нашег народа. С тим у вези затвореност и неповјерљивост према Другом јављају се у менталитету наших људи као нагонска и инстинктивна потреба за одржањем, што иауструју бројна мјеста у Кочићевој литератури ('туђи људи не знамо им ћуди; туђа земља калауза нема' (р.115), 'туђа земља, туђи обичаји' (р.56), 'Је л' он Швабо, не вјеруј ти њему' (р.91), 'Је л' он само у ној швапској одјећи, не вјеруј му па да ти је рођени брат' (р.171)).

Управо наспрам њих и у контрасту са њима Кочић слика оне ликове који су се конвертитским дјеловањем одвајали од свога и постајали Други. С временом се негативне особине какве су сервилност, понизност и удворништво много шире укорјењују у менталитет нашег народа, као посљедица вишевјесковне поробљености. Зоран Константиновић говори о овој појави као о 'поларизацији у менталитету Срба под утицајем турске владавине' (2006б:р.33). Он закључује да се у нашем менталитету преплићу 'наслеђе патријархалног живота и изразита спремност за прилагођавање, као негативна, али и неминовна посљедица дуготрајне туђинске власти' (р.33). Константиновић примјећује да је у ријетко којем народу тако мало растојање у менталитету између 'незадрживе спремности на највише жртве у одбрани земље и народа, толиког пркоса и отпора злу, и, с друге стране, најбеднијег удворништва и слуганства' (р.33). Овај синдром противрјечности нарочито је долазио до изражаја сваки пут када је наш народ бивао под окупацијом, па један од Кочићевих ликова каже: 'Настаће пошљедња времена, и многи, главни људи и сви отачествени архијереји, због масни ајлука и царски бурунџија, постаће муртати и невјерници своје цркве и народа.' (Коџић, 2002:р.184) У Староставној књизи Симеуна Ђака, у истоименој цртици предсказује се да ће након 'превртаније', у којој ће се над Босном промијенити власт, све оно што је 'чесно и поштено' (р.278) пропиштати од љуте невоље. Тиме се указује на дистингвирање обичног и поштеносељака од

⁷ Види (Певуља, 2024).

оних других, који ће и у новом поретку лични интерес и komoditet ставити испред части и поштења.

2.1. У том смислу градска средина, ка којој је окупатор доминантно гравитирао, одувјек је била погоднија за развој негативних појава у односу на село, које пак карактерише снажан осјећај идентитетске националне припадности и патријархални поредак, утемељен на врло чврстим етичким начелима и нормама. Кочић у свом дјелу уочава да живот у граду на нашим просторима одувјек подразумева неку врсту жртве у виду конвертитства (конфесионалног, идеолошког или неког другога), па се у његовој слици свијета перцепција лошег и девијантног изразитије везује за град. Антагонизам на релацији село–град, литераризован углавном кроз представу о Другом, опште је мјесто у Кочићевој литератури. У поетском запису *Тежак* истиче се да у турско вријеме није постојао тако изражен јаз између села и града: ‘Ако је ђекад тежаку и било криво у чаршији и на суду, било је криво и чаршилији на селу и планини, ђе косовица суди, па се то некако испорављало и везало једно с другим...’ (2002:р.57). Иако је живот на селу и раније био више у складу са природом и њеним законима, ипак је у коначници постојала равнотежа.

Премда се зазор од града у многим Кочићевим причама спомиње тек узгредно и без детаљније разраде, ипак је на нивоу цјелокупног дјела упадљиво и симптоматично истицање ове особине змијањског колективитета. Несумњива је Кочићева намјера да је прикаже као једну од важних константи менталитета Змијањаца. Неки од најупечатљивијих Кочићевих ликова носе анимозитет према граду. Зазор и страх према градском вишеструко су историјски мотивисани и дубоко увријезени у колективно памћење Кочићевих Змијањаца као врста архетипа и стереотипа, у којем се градско перципира у првом реду као конвертитско или непријатељско.

У свјетлу чињенице да се у колективној свијести Змијањаца градско само по себи везује за невјерлук, јасније је и зашто Мрачајски прото, који је помјерио памећу због наводне издаје својих ближњих, нарочито зазира од града. За проту који ‘никог не воли, никог не трпи, ником не вјерује’ (р.243) и ‘мрзи на сав свијет’ (р.243), наратор ће рећи да је ‘за турског суда само једанпут био у граду, а откад је Шваба ушао, не сјећају се да су га икад видјели’ (р.244). Код још једног Кочићевог лика дистанцираност од људи нарочито долази до изражаја у односу према градском. У причи *Вуков* гај за находа Вука, који је под љуштуром самотњака и особењака крио топлу људску душу, каже се да ‘у чаршију није никад силазио, осим у прољеће, кад би се овце спуштале са Змијања на јањило, доље у Лијевче’ (р.103). Још радикалније је окарактерисан

однос Реље Кнежевића према граду у причи *Кроз међаву*: 'Силно је мрзио чаршилије и ријетко силазио у чаршију. Три пута у години: кад би смиривао мирију, кад би товарио пиће за крсног имена и кад би са зимнице у пролеће пратио овце на јањило у доње крајеве'. (р.150)

У причи *Тајна невоља Смаје Субаше* представа о граду није дата експлицитно, него се рефлектује кроз трагично пропадање главног лика, у тренутку када из сеоског ареала искорачи у градски. Иако се о његовим доживљајима у граду не приповиједа, наслућује се да су 'невидљиви окови' (р.224), који су заувјек спутали и стегнули бескарног Смају, посљедица неузвраћене љубави и разочарања. Смајо Субаша, за кога су његови кметови говорили да 'честитијег, бескарнијег и веселијег није било', те да 'његово чисто и поштено срце вриједи... пола Цариграда' (р.223) у граду бива заведен и изигран. Као и многи други Кочићевих ликови и он перципира ново вријеме као суноврат моралних вриједности, у којима се 'свијет искварио и испоганио': 'Ништа ово данас не ваља! Све је ово једна петљага и роспирук.' (р.224) Сlike новог, садржане у апокалиптичним предсказањима посрнулог Смаје, контрастирају сликама мирног сеоског поретка са почетка приче. Иако семантичко исходиште ове приче треба тражити примарно у осјећају дегенерације цјелокупног хуманитета из визуре Кочићевих ликова, овдје се несумњиво кореспондира и са архетипском представом о граду као акцелератору негативних појава у колективној свијести нашег народа, и то у првом реду оних које се односе на невјеру и издају сваке врсте.

Слика Другог (градског) умјетнички је успјелија и сугестивнија када је њоме посредована критика и тенденција опламењена хумором. Здрав народски подсмјех на свој и туђи рачун, свему што је изрођено, изопачено, накарадно и неприродно иманентан је Кочићевим ликовима. У том контексту вишеструко је имаготипична Шошљагина здравица аустријском капетану у приповиједи *Ракијо мајко*. Хумор проистиче из поигравања самим жанром здравнице јер се капетан благосиља оним, што се у перцепцији Симеунових слушаалаца, посредством локалних топонима, декодира као негативно, чиме се благослов неосјетно транспонује у шаљиву клетву. (Milekić Kovačić, 2025:pp.342-363)

Силни ћесарокраљски генерале и војводи! (...) Дабогда ти се, добри чојече и медено љето моје, дичио и поносио својом силом и моћи ко Локвари крађом, Дујаковци свађом, ко Павићи десетарима, а Татићи катарима; ко Гомјеница делијама и калуђерима, а Лусићи поповима; ко Стричићи пиром, а Добрња провом; ко Перван удовицама, а Мелина цурама; ко Кочића Главица висином, а Тимар низином; ко Кола плоскама, а Шљивно шљивама; ко

Рекавице касаплуком, а Бања Лука газдинским лоповлуком и невјерлуком! Живио! (2002:pp.200, 201)

Ова епизода истовремено је послужила и као врста шаљиве аутокритике. Иронизованим аутоимажима, у којима се регионални локалитети тобож хвале по оним карактеристикама које су, у ствари, изразито негативне, Кочићеви јунаци шегаче се и са сопственим манама. Међутим, на самом крају, када се умјесто сеоских локалитета по газдинском лоповлуку и невјерлуку помене Бањалука, хумористично иронизовање уступи мјесто изразитијој критичкој сатири. Тиме се још једном потцртавају негативни стереотипи о чаршилијама увријежени у перцепцију змијањског сељака.

Колико је Кочићу било битно да кроз имаголошке перспективе у равни градско-сеоско сугестивно прикаже менталитет Змијањаца, а не само упуту сврховиту критику, говори и то да се његови лични ставови тек дјелимично поклапају са оним његових ликова. Иако Кочић као примарни циљ своје политичке борбе истиче рјешавање положаја тежака, те се о чиновништву (без разлике између градског или сељачког) често негативно изражава, он ће ипак у појединим говорима и интерпелацијама указивати на тешке услове живота радника и грађанства који су и сами жртве страног капитализма.⁸ (*Изјава о раду Сабора*, 1911). Кочић, који се у другим ситуацијама читовао као националиста, поводом ове теме иступа као истински хуманиста борећи се за *права човјечанска и грађанска*, односно бољи положај обичних радника и сељака свих вјера и нација. (p.113)

2. 2. Нова власт донијела је раслојавање и у самој чаршији, у којој су се богате газде и трговци одвојили од обичног народа. У Кочићево вријеме богата српска чаршија у Босни неријетко је сарађивала са окупатором. У цртици *О проклете вечерашиње вечери* помињу се ‘људи аршинције’ који ће у прво вријеме повести народ да брани вјеру, али ће га затим ‘на по пута оставити’ (p.279). Из Кочићевих саборских говора јасно се читује његов став према зачецима буржоазије у Босни коју су сачињавале богате газде и трговци, те црквени великодостојници. Ставивши у фокус свог интересовања питање црквено-школске аутономије, занемаривали су питање националног ослобођења и социјалнога положаја кметова, слободе и социјалне правде. У својим дјелима посредством хетероимажа Кочић се критичким инвективама обрушавао на компромисерство и нагодбењаштво богате бањалучке чаршије сликајући управо ‘газде и заначије’ који су богатали криво мјерећи и поткрадајући народ, правећи,

⁸ Види интерпелације *Скупштина животних намирница и станова* и *О штрајку грађевинских радника* из 1910. године.

како каже Давид Штрбац, 'од аршина аршин и по, од оке поке, а од поке оку – како кад' (р.91).

У сатиричној једночинки *Јазавац пред судом* Кочић је кроз хумористични дијалог Давида Штрпца са газда Стевом илустровао велики јаз и неповјерење сељаштва према богатој чаршији. Када Стево пита Давида: 'Признајеш ли ти, Давиде, да си српски, прекославни, црквењски и ато-но-то?...', Давид одговара: 'Шта је то, газда? Каква је то сада нова вјера настала? Да ви нас, газде, нећете поримити? Није вам вјеровати, газде сте' (р.92). Давидова реплика показује да је у основи хетероимажа Кочићевих Змијањаца према чаршилијама историјским искуством и колективним памћењем увријежено неповјерење. Оваквим одговором алудира се на конвертитство чаршилија који су свој лагодан живот остваривали колаборантским дјеловањем према непријатељу, издајући најсветија обиљежја и идеале националног идентитета. Давид нарочито сумња у њихове часне намјере због идеје да мијењају национално име, што је за Србе који се вијековима грчевито боре да остану и опстану као народ, изузетно осјетљиво питање, чије је преиспитивање било равно издаји:

То ти је некаква варица, нешто шарено, нешто буди бог с нами! Траже од Земљане владе да нам изволи да се више не зовемо само Србови ко од Косова, већ српски, прекославни, школски, црквењски и ато-но-то... Ову пошљедњу ријеч не могу изговорити, па уби ме... Ето таки Србови да будемо. То они траже, чујем доље у чаршији, већ пуних шест година, па не могу да нађу (р.92).

Виспсени Давидов одговор садржи критику чаршијског политизирања: 'Ја сам, богме, велим, газда, мислио да ви тражите да царевина укине ову проклету трећину и десетину, а ви почели некакве будалаштине збијати.' (р.92) Овакве епизоде увијек су двоструко имаготипичне јер се писац и његови ликови истовремено смију и ругају и оном Другом који се одродио од свога, али и сопственом. Давидова претјерана реакција и сама по себи извор је комике кроз коју се на шаљив начин потцртава заосталост, непросвијећеност и конзервативност сопственог менталитета.

2.3. Оваква перспектива доводи нас и до у литератури недовољно препознате и скрајнуте Кочићеве приче – *О проклете вечерашње вечери*⁹, у којој се изразито преплићу два у овом раду проблематизована модела другојачења. Она је по многим карактеристикама ван оног главног тока његове књижевности, чије су трајно извориште и мотив Змијање и Змијањци. У овој цртици

⁹ Објављена је 1904. у књижевном додатку београдског *Дневног листа* и за вријеме Кочићевог живота више није прештампавана.

Кочић је осликао живот бањалучке чаршије свог времена. Иако сама прича оставља утисак аљкавог и штурог приступа теми, без правог заплета и мотивације, карактеризације и психологизације ликова, те кохерентности на плану композиције, стиче се утисак да, кроз изразито имаготипичне сцене, у којима ликови фигурирају као репрезенти различитих друштвених класа, Кочић ипак успијева да дочара климу бањалучке чаршије¹⁰. Управо као таква, ова цртица употпуњује Кочићеву слику менталитета српског народа у Босни, који се у његовим осталим остварењима, највећим дијелом, везивао за крајишки змијањски дијалекат.

Једини репрезенти аустроугарске власти у овој причи јесу пијани мађарски солдати. У краткој епилошкој епизоди, у којој они застрашују и вријеђају народ по улицама, а газда Ристу називају магарцем, литераризован је ниподаштавајући однос нове власти према домицилном становништву, који је Кочић умјетнички успјелије приказао у неким другим остварењима. Стога је она интересантнија са аспекта другојачења унутар истог националног менталитета, овога пута у оквиру истог, градског ареала.

За разлику од приповједака из змијањског ареала, овдје *свој* не представља колектив са снажном националном и идентитетском самосвијешћу, већ класно, социјално и статусно дубоко подијељено чаршијско друштво, у 'јадној, чемерној, биједној, несретној и пропалој земљи' (р.201), како је сами Бањалучани перципирају. Њихов идентитет, већ претходно нарушен нагодбењаштвом и компромисерством, у судару са новим поретком бива додатно угрожен. Кочић показује изразит таленат да осјети и наслика ситуације у којима се *свој* истовремено перципира као *други, туђи*. Самим тим, слика босанске чаршије углавном је сачињена од аутоимажа и хетероимажа који су литераризовани кроз хумор, којим се потцртавају и шаљиво разобличавају сопствене и туђе мане. Хумор се и овдје креће у широком луку од бурлеске, преко иронијског до сатиричног. Слика Другог задобија црту друштвене критичке сатире, која се литераризује првенствено кроз комичне ситуације изграђене техником пренаглашавања и комичног преувеличавања, а понекад и кроз специфичан вид гротеске. С обзиром на то да је гротеска 'деформација комике', односно 'комички елемент који је од хумора најудаљенији', она прожима хумор трагиком

¹⁰ И поред обиља веома живописног материјала који писац доноси и посредује као свјеже и живе утиске, али и неријетко оставља недорађене, готово као сирову грађу без правог умјетничког преобликовања, ова цртица тешко може да се пореди са естетски успјелијим и сугестивнијим Кочићевим дјелима. Међутим, сама слика чаршијског менталитета је, упркос томе, врло упечатљива и сугестивна јер се кроз аутоимаже и хетероимаже наговјештавају бројне актуелне теме и питања тог времена.

бивствовања (Simanović, 2010:p.160). У већој или мањој мјери хумор у оваквој слици свијета натруњен је меланхолијом и трагиком бивствовања народа, чију су историју обиљежили поробљеност, ратови и сеобе. Стога ликови ове цртице, који су приказани у располућености између старог и новог, Истока и Запада, свог и туђега, дјелују трагикомично.

Иза тобожњих просвјетитељских и ослободилачких намјера аустроугарска власт скривала је своје експлоататорске и империјалистичке амбиције, без праве и суштинске жеље да народу на овим просторима донесе напредак и просперитет. У Кочићевој цртици доминирају трагикомичне сцене које рефлектују неписменост, непросвијећеност, малограђанштину и простоту чаршијског (непристојни и бучни скоројевићи који вичу по улицама, пијани мађарски солдати који понижавају народ, трговци који сричу и туку неистомисљенике у читаоници итд.). Аустријска власт евидентно је своју нову провинцију држала ван културних токова, па су до ње стизали тек далеки и искривљени одјеси еманципације и просвјеђивања. С друге стране, компромисерска и нагодбењачка црта варошког менталитета омогућавала је да се новотарије усвајају лакше и брже, некритички и без суштинског разумијевања. Измјештени изван чврстих, ригидних, али и сигурних оквира патријархалног живота, у којем је колективно предањско сјећање националне прошлости императив и начин бивствовања, дојучерашњи сељаци наилазе у градовима на брисан простор и постају подложнији сваковрсним утицајима. Кочић је у овој цртици приказао цијелу лепезу ликова бањалучке чаршије који настоје да ухвате корак са временом.

Центар друштвеног живота бањалучке чаршије тог времена јесте *Српска читаоница*. Ту се прате вијести из свијета, политичка и културна дешавања. Ново другојачење и раздвајање симболично је представљено просторним односом и распоредом у читаоници, који одражава друштвени статус и хијерархију посјетилаца. Потпуно шаролико друштво сачињено је од оних по положају и статусу најнижих – калфа и шегрта, преко газда и трговаца, до образованих младића, који репрезентују зачетке варошке интелигенције.

Сиромашне калфе се након посла стидљиво окупљају у мањој читаоничкој просторији и читају старе часописе, док их газде не упосле неким новим задатком. За њих је литература прозор у некакав другачији живот, у коме чак и један калфа може да буде пјесник. Самим тим, долазак у читаоницу уједно је бијег од тегобне свакодневице и мјесто са ког се машта о другачијим свјетовима. Беневољентним хумором потцртавају се неписменост, непросвијећеност и малограђанштина чаршијске сиротиње и радника, али без сатиричке оштрице,

са благим хумором, чији је задатак да његује и поправља. У том контексту хумористична, али дакако и врло сугестивна јесте епизода са калајцијом, који на свој простодушан начин изражава дивљење према умјетности: 'Ракијски би' казан прежалио, - узвикнуо је одушевљени калајција поткрепујући свој приједлог, - само кад би' умιο 'нако шарати!' (р.195) Из оваквог хумора провијава доза меланхолије, усљед чињеница да неписменост и простота ове градске сиротиње проистиче из њеног тешког социјалног положаја. На сличан начин и калфе сањаре о својим поетским достигнућима, а Влајко готово помјери памећу у жељи да постане глумац. Искривљене и закашњеле одјеке европске политике, културе и моде Бањалучани примају преко трупа путујућих позоришта које повремено залутају у Босну, па узбуне духове ненавикнуте на умјетност. Понекад је располућеност између старог и новог, Истока и Запада ових ликова хумористично сугерисана кроз њихов карикатуралан изглед. Млади послужитељ читаонице непрестано удешава фризуру и одијело у жељи да буде 'идеалан романтични младић', те да се носи 'по најновијој моди' (р.191), али на глави и даље носи фес и након посла иде код Османа *на каву*.

Сликајући бањалучке газде и трговце који, како каже газда Наум, воде *прву народну ријеч* у Босни, Кочић критички алудира на то да српски народ представљају и заступају они који су одрођени од сељака и његових потреба¹¹. У хетероимажима обичног народа о богатим газдама и трговцима провијава анимозитет. Чаршијски стихоклепац и умишљени глумац, Влајко Свиријаш окарактерисаће их као 'ћифте', 'аршинције' и 'рачунције' (р.201), истичући на тај начин жељу за стицањем и богаћењем, као доминантну црту грађанске класе.¹² И овдје су успјелије и сугестивније оне сцене у којима су ауто и хетероимажи остварени кроз хумор који додатно потцртава друштвене аномалије.

¹¹ Из Кочићеве преписке, саборских говора, као и публицистичких радова познато је да је он био веома жесток критичар вишег грађанског слоја који је у Босанском сабору себично заступао своје интересе и залагао се за црквено-школску аутономију, занемарујући неријешена социјална питања, прије свега аграрно, којим је био погођен најшири слој српског живља – кметови. Ово је био и један од разлога његовог иступања из Српског клуба.

¹² Да су овакви Кочићеви хетероимажи имали стварно историјско утемељење илуструје Александар Гиљфердинг у спису под називом *Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији*: 'Али босански трговци су ниједи свагдје гдје се не ради о њиховом властитом интересу. То је крајње саможива и себична каста. Штавише, она ће се радо прилијепити уз Турке да би могла опљачкати своју сеоску сабраћу. Многи од православних трговаца узимају под закуп десетину или под аренду имања пропалих бегова и тешко оним сељацима који им падну шака: православни трговац ће их опљачкати бездушније него Муслиман! (...) Зато је православни трговац у сељачковим очима на истом степену као и његови угњетачи. Трпимо велики зулум од ага, од мудира, десетара (тј. закупаца десетине), од владике и од трговаца. То је фраза коју свакога часа чујете од простог човјека Босанца' (р.373).

Управо на тај начин, имаготипична је сцена у којој Влајка избацују из читаонице кад почне да рецитије шалвиве и сатиричне стихове на рачун газда и трговаца.

Као и у приповијеткама са мотивима из сеоског живота, и овдје се настоји кроз контрастирање старог и новог начина живота, дати предност оном старом, које се, иако се то експлицитно не истиче, односи на период турске владавине. Међутим, овога пута, посриједи је нешто другачија перспектива, с обзиром на то да Кочић овдје литераризује и визуру бањалучких газда и трговаца. Њихов се положај и живот, а самим тим и слика свијета, значајно разликују у односу на ону коју у Кочићевом дјелу посредују ликови његових Змијањаца. Стари бањалучки трговци, који већ полако пропадају и нестају, неснађени у другачијем амбијенту, ламентују за оним 'старим, лијепим и добрим' временима, у којима све протиче 'мирно, тихо' (р.192). Наратор овоме додаје и прилог *покорно*, чиме се сугерише да су бањалучке газде свој миран и лагодан живот плаћале сервилношћу. То је свакако подразумијевало и неку врсту конвертитства кроз асимиловање према оријенталном начину живота. Самим тим Кочић је у овој цртици начео још једну, с имаголошког и менталитетског аспекта, веома интересантну тему – формирање грађанске класе у босанским чаршијама. Својим иметком један број бањалучких трговаца успио је задобити одређене привилегије и положаје, којима су се приближили чаршијском животу богатих муслимана и Турака у ондашњим турским касабама. Овакав статус подразумијевао је, дакако, алтернирање од властитог народа, који у то вријеме већински чине сељаци и кметови. О томе врло илустративно свједочи слика из 'горње чаршије', гдје невеселе и забринуте газде, баш као и замишљени хоца 'мирно, тихо и покорно' (р.192) обављају своје свакодневне активности, видно опхрвани истим зебњама и страхом пред наступањем новог поретка који долази са аустроугарским окупатором.

Најизразитији репрезент ове друштвене класе у цртици *О проклете вечерашиње вечери* јесте газда Ристо, чаршијски трговац из турског времена. Он непрестано упозорава припростог, бучног и неучтивог Тешана, новопеченог трговца, скоројевића, да у граду постоји другачији ред и поредак од оног у руралним срединама. Тиме повлачи јасну границу између оног што је, како он сам каже, *чаршијско* и оног другог народског (сеоског или приградског), према којем показује изразито гнушање ('нијеси у Козари' (р.192), 'ко вр'овац кад дође у чаршију' (р.192), 'нијеси из Врбање' (р.193)). Конвертит формира свијест о томе како је неопходно да у сваком погледу изражава своје ново правовјерје. Код Кочића је сјајно уочена конвертитска психологија која се манифестује кроз стални страх од привремености и несталности. Представници

неукоријењене грађанске класе доказују свој *градски* идентитет инсистирајући на потпуном раскиду и различитости од оног *сељачког*, којем су већином још у претходној генерацији припадали.

Насупрот сеоском, гдје је снажно уосјећавање националне прошлости важан услов самоимагинирања, у чаршији се високо стилизоване слике јуначке епике призивају у прозаичну, до крајњих граница натурализовану, слику садашњости. У том су контексту поређења и алузије којима се неке ситуације или ликови из новог времена доводе у раван са свијетом јуначке прошлости непримјерене. Бучни и некултурни месар Тешан вјешајући масни бут о зарђалу кантарску куку са ножем међу зубима виче хвалећи своју робу: 'Ала је дебело! Ни Краљевић га дебљег није ио! Ајде врућооо!' (р.193). Готескност оваквих слика проистиче из тога што се ново вријеме, сведено на најпростије људске пориве, испоставља у контрасту са некадашњим витешким и херојским.

У историјски турбулентном периоду у којем се у Босни смјењују два различита поретка међу трговцима старог и новог кова, као и њиховим сиромашним калфама, који сањаре о бољем животу наслућеном у књижевним часописима, Кочић приказује израстање и стасавање једне нове класе – младе интелигенције, образованих људи школованих према западним обрасцима. Међу њима су протин син, учитељ, вјечити суплент, па и пишчева инкарнација у лику Коче. Ови *будући посланици, народни заступници* дискутују о свјетским темама, читају књижевне часописе, студирају, изучавају социјална питања. Међутим, и овдје је осјетна доза хумористичне аутокритике кроз алузију на њихове коцкарске склоности, па чак и материјалистички поглед на свијет.

3. На основу наведених анализа можемо закључити да је Кочић писац изразитог сензибилитета и истанчаног нерва за другости и другојачења у оквиру истог националног менталитета, односно идентитета. Код њега се нарочито добро види колико су у оваквим случајевима *своји* истовремено и *туђи*. То је платформа за полифоно сагледавање слике свог и Другог унутар истог националног менталитета, с нагласком на различитости истог. Пратећи два наведена типа оваквих другојачења, до којих долази у драматичном историјском тренутку аустријске окупације, потврдили смо почетну хипотезу да битне карактеристике Кочићеве поетике проистичу из специфичности менталитета који писац приказује и начина на који га приказује, што се првенствено огледа у литерарној перцепцији свог и Другог.

Извори

1. Сабрана дјела Петра Кочића (2002), I-IV, Бањалука–Београд, Бесједа – Ars Libri.

Литература

1. Гиљфердинг, А. (1972) *Путовање по Херцеговини, Босни и старој Србији*. Сарајево, Веселин Маслеша.
2. Константиновић, З. (2004) *Timor mortis* као грађа за анализу нашег менталитета. У: *Споменица Слободана Селенића*. Београд, САНУ, Научни скупови, књ. CVII, 42–49.
3. Константиновић, З. (2006) Компаративна имагологија балканског и средњеевропског простора. У: *Свој и туђ, Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима* (зборник радова). Београд: Институт за књижевност и уметност, 11–17.
4. Константиновић, З. (1986) Од имагологије до истраживања менталитета. у: *Умјетност ријечи*, XXX, 137–142.
5. Константиновић, З. (2006 б), *Литерарно дело и национални менталитет*. Београд, Народна књига / Алфа.
6. Крстић, Д. (1987) *Психолошки рјечник*. Београд, Вук Караџић.
7. Ле Гоф, Ж. (2002) Менталитети – Двосмислена историја (са француског превео Младен Шукало). *Крајина* 2, 9–27.
8. Милекић Ковачић, В. (2024) Поетичка функција здравице у књижевноумјетничком дјелу Петра Кочића. *Филолог – часопис за језик, књижевност и културу*. Бањалука, Филолошки факултет, XV, 30, 342–363.
9. Pageaux D. H. (1989) *De l'imagerie Culturelle à l'imaginaire*. In Précis de littérature comparée (Pierre Brunel, Yves Chevrel eds.). P.U.F, Paris, 133–161.
10. Певуља, Д. (2024) *Староставна књига Петра Кочића*. Београд, СКЗ.
11. Симановић, И. (2010) *Ђопићева фолклорна магија*. Бањалука, Филозофски факултет / Графид.
12. Тутњевећ, С. (2017) *Претварање Петра Кочића*. Источно Ново Сарајево, Завод за уџбенике и наставна средства.
13. Шмуља, С. (2007) Колективно памћење у дјелу Петра Кочића. У: *Петар Кочић данас* (зборник радова). Бањалука, Академија наука и умјетности Републике Српске, 101–118.
14. Dukić i ostali (2009) Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Poje Plejić, Ivana Brković, *Kako vidimo strane zemlje, Uvod u imagologiju*. Zagreb, Srednja Europa.
15. Konstantinović, R. (2010) *Filosofija palanke*. Beograd, Otkrovenje.

LITERARY PERCEPTION OF ONE'S OWN AND THE OTHER IN THE WORKS OF PETAR KOČIĆ

Summary

Key features of Kočić's poetics are implied by the specific mentality portrayed by the author and by the manner of its representation, which is primarily reflected in a complex literary perception of one's own and the Other. The image of the Other in Kočić's oeuvre represents a literary reality, which, as such, remains insufficiently researched, and through which various poetic aspects of his works can be viewed. For that reason, considerations of the Other are at the core of this paper, within the theoretical-methodological framework ranging from imagology and mentality research. Imagological perspectives offer opportunities for new methodological topicalisation and revalorisations of Kočić's oeuvre.

► **Keywords:** Petar Kočić, self-image, hetero-image, mentality, imagology, mentality research.

Sources

1. Sabrana djela Petra Kočića (2002), I-IV, Banjaluka-Beograd, Besjeda - Ars Libri.

References

1. Dukić i ostali (2009) Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Poje Plejić, Ivana Brković, *Kako vidimo strane zemlje, Uvod u imagologiju*. Zagreb, Srednja Europa.
2. Giljferding, A. (2002) *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*. Sarajevo, Veselin Masleša.
3. Konstantinović, Z. (2004) Timor mortis kao građa za analizu našeg mentaliteta. U: *Spomenica Slobodana Selenića*. Beograd, SANU, Naučni skupovi, knj. CVII, 42–49.
4. Konstantinović, Z. (2006) Komparativna imagologija balkanskog i srednjoevropskog prostora. U: *Svoj i tuđ, Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima* (zbornik radova). Beograd, Institut za književnost i umetnost, 11–17.
5. Konstantinović, Z. (1986) Od imagologije do istraživanja mentaliteta. *Umjetnost riječi*, XXX, 137–142.

6. Konstantinović, Z. (2006 b), *Literarno delo i nacionalni mentalitet*. Beograd, Narodna knjiga / Alfa.
7. Konstantinović, R. (2010) *Filosofija palanke*. Beograd, Otkrovenje.
8. Krstić, D. (1987) *Psihološki rječnik*. Beograd, Vuk Karadžić.
9. Le Gof, Ž. (2002) Mentaliteti – Dvosmislena istorija (sa francuskog preveo Mladen Šukalo). *Krajina* 2, 9–27.
10. Milekić Kovačić, V. (2024) Poetička funkcija zdravice u književnoumjetničkom djelu Petra Kočića. *Filolog – časopis za jezik, književnost i kulturu*. Banjaluka, Filološki fakultet, XV, 30, 342–363.
11. Pageaux D. H. (1989) De l’imagerie Culturelle à l’imaginaire. In: *Précis de littérature comparée* (Pierre Brunel, Yves Chevrel eds.). P.U.F, Paris, 133–161.
12. Pevulja, D. (2024) *Starostavna knjiga Petra Kočića*. Beograd, SKZ.
13. Simanović, I. (2010) *Ćopićeva folklorna magija*. Banjaluka, Filozofski fakultet / Grafid.
14. Šmulja, S. (2007) Kolektivno pamćenje u djelu Petra Kočića. U: *Petar Kočić danas* (zbornik radova). Banjaluka, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 101–118.
15. Tutnjević, S. (2017) *Pretvaranje Petra Kočića*. Istočno Novo Sarajevo, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Преузето: 30. 3. 2025.
Корекције: 7.6. 2025.
Прихваћено: 9. 6. 2025.